श्रीभगवानुवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१५.१॥

॥ ॐ ॥ त्रयोदशाध्याये संसारहेतुभूतं प्रकृतिमहदहङ्कारादितत्त्वजातरूपं क्षेत्रशब्दितं जगत्स्वरूपं उक्तम् । 'य एनं वेत्ति पुरुष' (१३.२६) इत्यादिना भगवदादिज्ञानरूपः तदत्ययोपायश्चोक्तः । तद्द्वयमत्र दर्शयति । ननु पूर्वाध्याय एव तद्द्वयं दर्शितमिति चेन्न । तत्र संसारहेत्वेकदेशगुणानामेव प्रवृत्तिर्दर्शिता । अत्र पुनः समग्रं संसारहेतुप्रकृत्यादिजगत्स्वरूपं प्रदर्श्य तदत्ययेच्छामुत्पाद्य तत्साधनजिज्ञासुं प्रति प्रागुक्ततदत्यय (साधनं प्रपञ्चयति) साधनप्रपञ्चनात् । अत एव पूर्वानंतर्यमस्य । तदतयसाधनप्रपञ्चनं प्रसङ्गादेव भगवन्महिमानं च दर्शयतीति ज्ञेयम् । जगत्स्वरूपं तावदाह ॥ ऊर्ध्वेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । ऊर्ध्वशब्द उन्नतवाची सन् विष्णुचिदचित्प्रकृतिपरोऽत्र ज्ञेयः । विष्णोः सर्वोत्तमत्वात् परतन्त्रेषु चित्प्रकृतेः सर्वोत्तमत्वादचित्प्रकृ-तेरचेतनेषूत्तमत्वात् । ऊर्ध्वाः विष्णुचिदचित्प्रकृतयो वृक्षस्य मूलानीव मूलानि यस्य सविकाराव्यक्तादिप्रागुक्त-पञ्चविंशतितत्त्वात्मकस्य जगदाख्यवृक्षस्य तमूर्ध्वमूलम् । श्व एकरूपेण न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या अश्ववच्चञ्चलत्वेन तिष्ठतीति वाऽश्वत्थनामकम् । सुपि स्थ इति कः, आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः । तस्य तकारः । जगदाख्यं चिदचिदात्मकं वृक्षम् । तत्रायं विवेकः । प्रसिद्धवृक्षस्य धरादेवीवत् विष्णुर्जगद्वृक्षस्य पृथङ्मूलम् । अचित्प्रकृतिः सत्त्वादित्रिगुणात्मिका वृक्षस्य मृद्वत्परिणामितया मूलम् । त्रिमूलो हि जगद्वृक्षो जडप्रकृतिरपि त्रिगुणात्मकत्वान्मूलत्रयात्मना त्रिभिर्गुणैः परिणमते । चित्प्रकृतिस्तु तदधिष्ठातृत्वान्मूल-भागवज्ज्ञातव्येति । अधः शब्दो नीचवाची । विष्ण्वादिप्रागुक्तत-रितयापेक्षयाऽधः नीचाः पञ्चभूतसहिताः महदहङ्कारबुद्धयोऽष्टौ

पदार्थाः साभिमानिनः शाखा इव शाखाः यस्य तथा तम् ।
अव्ययं सर्वथाऽनुच्छिद्यमानम् । पूर्वकल्पे यथा स्थितं
तथैव कल्पांतरेऽपि स्थितं (स्थितं तथैव) प्रवाहतोऽनादिनित्यमिति
यावत् । प्राहुः प्राज्ञा इत्यर्थः । लोके पर्णोत्पत्तावेव
फलोदयदर्शनात्, छन्दसां काममोक्षरूपफलहेतुत्वात्,
यस्य जगदाख्यवृक्षस्य छन्दांसि वेदवाक्यजातानि अभिमानिसहितानि
पर्णानीव पर्णानि आहुः । एतेन जगद्वृक्षः काममोक्षरूपद्विफल
इत्युक्तं भवति । यस्तं जगद्वृक्षं वेद स वेदवित्
वेदार्थज्ञ इत्यर्थः ॥ १५.१॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ १५.२॥

तस्य जगदाख्यवृक्षस्य शाखाः शाखास्थानीयाः महदाद्याः अष्टौ
पदार्थाः चिदचिद्रूपाः, अधः स्वापेक्षयाऽप्रकृष्टकार्यभूतशरीरादौ
स्वापेक्षयोत्कृष्टोर्ध्वशब्दोक्ते कारणभूताव्यक्ते च सूक्ष्मरूपेण
प्रसृताः व्याप्ताः । किंरूपाः शाखा इत्यत उक्तं गुणप्रवृद्धा इत्यादि ।
गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धाः गुणानामर्वाचीनमूलत्वात्तादृशमूलैरेव
प्रवृद्धे वृक्षे शाखानां प्रवृद्धिर्दृष्टेति भावः ।
विषयप्रवालाः । तात्कालिकसुखहेतुत्वसाम्यात् शब्दाद्याः विषया एव
प्रवालाः पल्लवा यासां ताः विषयप्रवालाः । मूलानि ऊर्ध्वपदेन
प्रकृतानि विष्णो रूपाणि जडाजडप्रकृती सत्त्वरजस्तमांसि च
अधः जगदाख्यवृक्षस्य अधोभागेषु च शाखास्वपीति यावत् ।
अनुसंततानि व्याप्तानि । कीदृशानि मूलानीत्यत उक्तं कर्मानुबन्धीनीति ।
मनुष्यलोके कर्माणि अपेक्ष्य फलदातृत्वात्कर्मानुबन्धीनि इति ।
तथा चोक्तम् । 'ब्रह्मास्य पृथङ्मूलं, प्रकृतिः समूलं,
सत्त्वादयोऽर्वाचीनमूलं, भूतानि शाखाः, छन्दांसि पत्राणि,
देवनृतिर्यञ्चश्च शाखाः, पत्रेभ्यो हि फलं जायते ।
मात्राः शिफाः मुक्तिः फलममुक्तिः फलम् । मोक्षो रसोऽमोक्षो रस'
(भाल्लवेयशाखायां) इत्यादिश्रुतेः ॥ १५.२॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलं
असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ १५.३॥

अस्यजगद्वृक्षस्य रूपं यथा स्थितं तथेह लोकेनोपलभ्यते विकारित्वादिति भावः । जगतो जन्मसंहारकर्तृत्वहेतुनाऽऽद्यंतपदोक्तो विष्णुः संप्रविष्टश्च जगद्वृक्षमनुप्रविष्टोऽपि नोपलभ्यते । 'नांतो न चादिः न च संप्रविष्टः' उपलभ्यत इति वाक्यत्रयेणानुपलंभोक्तिरादार्था । अस्त्वेवं जगद्वृक्षस्वरूपं ततः किमित्यत आह ॥ अश्वत्थमिति । सुविरूढमूलं प्रबलविष्ण्वादिबहुमूलकं एनं प्रागुक्तं अश्वत्थनामकं जगद्वृक्षमसङ्गशस्त्रेण सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानासिना छित्वा मूलभूतो विष्णुः प्रकृत्यादिजगतो विलक्षणः जगच्चावांतरभेदयुक्तं परतन्त्रं प्रवाहतोऽव्ययमित्यादिरूपेण विविच्य ज्ञात्वेत्यर्थः । उक्तज्ञानरूपछेदनं तस्य कार्यमिति भावः ॥ १५.३॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ १५.४॥

ततः परं परापरतत्त्वविषयविमर्शादनंतरं तत् उर्ध्वादिपदेन (???) प्रकृतं ब्रह्म परिमार्गितव्यमन्वेषणीयं श्रवणादिना विषयीकर्तव्यम् । जगद्वैलक्षण्यज्ञाने सत्येव तत्स्वरूपमन्वेष्टुं शक्यत इति भावः । यस्मिन् गताः भूयः पुनर्न निवर्तंते न गर्भयातनां प्राप्नुवंति । तदिति पूर्वेणान्वयः । जगद्वृक्षच्छेदनोपायमाह । तमेव चेति । येयं पुराणी चिरंतनी संसारप्रवृत्तिः यतः प्रसृता विस्तृता तमेव चाद्यं प्राथमिकं पुरुषं विष्णुं प्रपद्ये प्रपद्येत व्यत्ययात् । 'तमेवाद्यं प्रपद्येत यदंशाभासको ह्ययम् । जीवराशिरिति' (नारायणश्रुतिः) वचनात् । जगद्वृक्षच्छेदनार्थमिति योज्यम् ॥ १५.४॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ १५.५॥

भगवत्प्रतिपत्तौ साधनांतराण्याह ॥ निर्मानेति । मानमोहाभ्यां अहङ्कारमिथ्याज्ञानाभ्यां निर्गतास्ताभ्यां हीना इति यावत् । जितविषयसङ्गदोषाः । अध्यात्मनित्याः अध्यात्मज्ञाने भगवच्छ्रवणादौ निरताः, विशेषतो निवृत्तविषयतृष्णाः

सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैर्लाभालाभजयाजयादिरूपैर्विमुक्ताः,
अमूढा रजस्तमस्स्वभावशून्याः अव्ययं तत्पदं
भगवत्स्वरूपं गच्छंति ॥ १५.५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ १५.६ ॥

कीदृशं तत्पदं यत्प्राप्तिः पुरुषार्थ इत्यत आह ॥ न तदिति ।
तत्पदं सूर्यादिर्न प्रकाशयति । यद्गत्वा यत्स्वरूपं प्राप्य
न निवर्तंते संसारं न यांति परमं तन्मम धाम रूपमित्यर्थः ॥ १५.६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ १५.७ ॥

जगद्वृक्षच्छेदार्थं ब्रह्मादिप्रतिपत्त्यैवालं किं
भगवत्प्रतिपत्त्येत्यत आह ॥ ममैवेति । जीवलोके
ब्रह्मादिजीवशरीरे सनातनोऽनादिनित्यः जीवभूतः जीवरूपो
ममैव भिन्नांशः । न तु मत्स्यादिवत्स्वरूपांशः । भिन्नोऽपि
सूर्यस्य खद्योत इव किञ्चित्सादृश्यमात्रेणांश इत्युच्यते ।
अतो ब्रह्मादीनां मदंशाभासत्वेन तेषां ब्रह्मादीनां
अशक्तत्वात्तेषां प्रतिपत्तिं विना भगवत्प्रतिपत्तिरेव
कार्येति भावः । जीवानामंशाभासत्वे क्वचिदपि कार्ये शक्तिर्न
स्यादित्यतोऽस्तीत्याह ॥ मन इति । प्रकृतिस्थानि
प्रकृतिकार्यशरीरस्थानि मनषष्ठानि
श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियाणि ममांशो जीवभूतः विषयान्प्रति
कर्षति प्रवर्तयति स्थितिदशायाम् । देहावाप्तिवेलायां तु
मूलकारणात् । उत्क्रांतौ तु शरीरात्कर्षति ॥ १५.७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ १५.८ ॥

किं स्वसामर्थ्येन नेत्याह ॥ शरीरमिति । ईश्वरः शरीरं
जीवशरीरं यदाऽऽप्नोति तदैव जीवस्तत्प्रेरितः
सन्कर्षतीत्यर्थः । स्वातंत्र्येण तु ईश्वर एव
सर्वाणीन्द्रियाणि विषयान्प्रति प्रयुङ्क्ते । तदाह सूत्रे ।
'ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॐ' इत्यादि (२.४.१५) ।
तथा यच्च यदाऽप्युत्क्रामतीश्वरः जीवमादायेति योज्यम् ।
तदैतानि इन्द्रियाणि सूक्ष्मेन्द्रियांशान् आशयात्पुष्पादिस्थानात्
गन्धानिव गन्धवतः पुष्पाद्यवयवानिव भागशो गृहीत्वा

संयाति लोकांतरमित्यर्थः । न च 'अग्निं वागप्येति' (बृ. ५.२.१३) इत्यादिविरोधः । तस्य भागविषयत्वात् । 'ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॐ' इति (३.१.४) सूत्रात् । अत एव गन्धानिवेति दृष्टांतोक्तिः । अन्यथा वायुनाऽनेकेष्वाकृष्यमाणेषु गन्धान् गन्धवतः पुष्पाद्यवयवानित्युक्तिर्न स्यात् । सर्वेन्द्रियप्रेरणस्यापीशाधीनत्वान्न तेषां प्रतिपत्तिर्जगद्वृक्षच्छेदनशक्तेति भावः । यद्वा यद्यदा जीवः शरीरमाप्नोति तदेश्वरः एतानि गृहीत्वा शरीरं संयाति जीवः यदोक्त्रामति च तदेश्वरः एतानि गृहीत्वा लोकांतरं संयातीति योजना ॥ १५.८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ १५.९ ॥

इन्द्रियेषु प्रवर्तकत्वेन स्थितस्य हरेरिन्द्रियद्वारा विषयभोगमाह ॥ श्रोत्रमिति । अधिष्ठायैवेत्यन्वयः । प्रवर्तकः सन्नेवेत्यर्थः । विषयान् शब्दादीन् ॥ १५.९॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १५.१०॥

जीववदशुभभोगोऽप्यस्ति किमित्यतः शुभानेव भुङ्क्त इति वदन्कुतो नोपलभ्यत इति शङ्कां निराह ॥ उत्क्रामंतमिति । गुणान्वितं शुभयुक्तमेवेत्यर्थः । विमूढा इत्यनुपलंभे हेतूक्तिः ॥ १५.१०॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ १५.११॥

यत्ने कृतेऽप्यनुपलंभः कथमित्यत आह ॥ यतंत इति । योगिनो ज्ञानोपायानुष्ठातारो यतंतो यतमानाः ज्ञानं प्राप्यैनं पश्यंति । अशुद्धबुद्धयो यतमाना अपि अचेतसो अविवेकिनो नैनं पश्यंतीत्यर्थः ॥ १५.११॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १५.१२॥

'अधश्च मूलान्यनुसंततानीति' यत्सर्वांतर्यामित्वरूपं विज्ञानमुक्तम्, यच्चोर्ध्वशब्देन सर्वोत्तमत्वमुक्तं

तदद्वयमध्यायशेषेण प्रपञ्चयति ॥ यदादित्येत्यादिना ।
तेजः जगत्प्रकाशनशक्तिः । मामकं मदीयं मदधीनमित्यर्थः ।
'तमेव भांतमनुभाति सर्वं' (कठ. २.५.१५) इत्यादेः ।
'अनुकृतेस्तस्य चेति' (१.३.२२) सूत्रात् ॥ १५.१२॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १५.१३॥

अहं गां भूमिमाविश्य ओजसा स्वशक्त्या भूतानि धारयामि ।
अमृतरसात्मकः सौम्यत्वात्सोमनामा सोमगः सन्सर्वा ओषधीः
सस्यादीनि पुष्णामि वर्धयामि च ॥ १५.१३॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १५.१४॥

किं चाहं विश्वनरसंबन्धितया वैश्वानरनामा
जाठरवैश्वानरग्निस्थः सन् प्राणिनां देहमाश्रितः
प्राणापानाभ्यां मुख्यप्राणस्वरूपाभ्यां सम्यग्युक्तः
भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयभेदेन चतुर्विधं अन्नं
पचामि जीर्णं करोमि ॥ १५.१४॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५.१५॥

किञ्च सर्वस्य हृदि सन्निविष्टोऽहम् । मत्त एव च
स्मृतिः अनुभवरूपं ज्ञ नं अपोहनं विपर्ययश्च भवति ।
अहमेव परममुख्यवृत्त्या सर्वैश्च वेदैः वेद्यः ।
वेदांतकृत् वेदानामंतो निर्णयो यस्मात्स वेदांतो
ब्रह्मसूत्रसन्दर्भः । तस्य व्यासरूपेण कर्ता वेदवित्
तत्त्वतो वेदार्थज्ञानवानहमेवेत्यर्थः ।
'मां विधत्तेऽभिधत्ते मामि'त्यादेः ॥ १५.१५॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १५.१६॥

एवं सर्वांतर्यामित्वं प्रपञ्च्याधुना सर्वोत्तमत्वं
प्रपञ्चयति ॥ द्वाविति । इमौ प्रमाणप्रमित्तौ पुरुषौ

चेतनौ लोके ईशितव्यवर्गे ।द्वावेतौ काविव्यत आह ॥ क्षरश्चेति ।सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिजीवराशिः । शरीरक्षरणहेतुना क्षर उच्यते ।कूटस्थः कूटमाकाशं तद्वत् स्थितः पुरुषः अक्षरदेहत्वात् श्रीरक्षर उच्यते । 'पुल्लिङ्गेनोच्यते स्त्री च पुंवच्छक्तिमती क्वचिदि'ति छान्दोग्यभाष्योक्तेः ॥ १५.१६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १५.१७॥

यदर्थं पुरुषद्वयनिरूपणं कृतं तदाह ॥ उत्तम इति । क्षराक्षराभ्यामिति विपरिणाम्यानुषज्यते ।उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यामन्यः ।न त्वनयोरेकः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । उक्तार्थे श्रुत्यादिसंमतिमाह ॥ परमेति ।आत्माऽत्र चेतनः । क्षराक्षरौ चेतनमात्रम् ।उत्तमपुरुषस्तु परमचेतन इति । 'चेतनश्चेतनानां' (श्वे. ६.१३) ।'ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि' इत्यादिश्रुतिषूदाहृत इत्यर्थः ।अतस्ताभ्यामन्यः पुरुषोत्तम इति भावः ।उक्तार्थे युक्तिमप्याह ॥ य इति । यः भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयमाविश्य बिभर्ति धत्ते । यो यस्य धारणपोषणकर्ता स तस्मादुत्तमोऽन्यश्च दृष्ट इति भावः ।किं लोकनाशे प्रविष्टस्यापि नाशोऽस्तीत्यत उक्तं ॥ अव्यय इति ।तत्कथमित्यतोऽचिंत्य-शक्तित्वादित्याह ॥ ईश्वर इति ।एतेन क्षराक्षराभ्यामुत्तमोऽन्यः किंनामक इत्यपि शङ्का परास्ता ॥ १५.१७॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १५.१८॥

स किं त्वत्तोऽन्य इत्यतोऽहमेवेति सप्रमाणकमाह ॥ यस्मादिति । यस्मात्क्षरं चातीतः अक्षरादुत्तमोऽतः कारणात् ।लोके पौरुषेयग्रन्थे वेदे अपौरुषेयग्रन्थे च प्रथितः प्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽहमेवेत्यर्थः ॥ १५.१८॥

यो मामेवमसंमूढो जानातिपुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १५.१९॥

तात्पर्यद्योतनायोक्तार्थज्ञानिनः फलमाह ॥ यो मामिति । योऽधिकारी मामेवं क्षराक्षरोत्तमत्वेन वेदादिषु प्रथितत्वप्रकारेणासंमूढः सर्वोत्तमत्वं मिथ्याभूतमुच्यत इति

मोहरहितः सन्पुरुषोत्तमं क्षराक्षरपुरुषाभ्यामुत्तमं जानाति स सर्ववित् सर्वशास्त्रार्थज्ञानी सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मां भजति ॥ १५.१९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतत्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ १५.२०॥

एतच्च न यस्मै कस्मैचिद्वाच्यमिति भावेनाह ॥ इतीति । इति 'अधश्च मूलान्यनुसंततानि' इत्यादिनोक्तप्रकारेणेदं सर्वांतर्यामित्वादिकम् । यद्वा 'ऊर्ध्वमूलं' इत्यादिनोक्तप्रकारेणेदं जगद्वृक्षमूलत्वादिकं शास्त्रं शिक्षणीयं, गुह्यतमं अतिगोप्यं मयोक्तम् । ततः किमित्यत आह ॥ एतदिति । एतत्प्रागुक्तं सर्वं बुध्वा बुद्धिमानपरोक्षज्ञानी स्यात् । कृतकृत्यो मुक्तश्च स्यादिति ॥ १५.२०॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

पञ्चदशोऽध्यायः